

¡Káche'da u tuskán ni kájo'b te' u yúte jot'om taj nojáro'b

Ti Méjiku ni yiníko'b i xiktáko'b u yir'eob t'o u jot'om káxune yuxéro'b de aj nojáro'b i káxune yuxéro'b tupámi por unéro'btan u kájo'b. Jin luke u yute u k'ába' ni demokrasia ke ya'án t'o uxtú aj nojáro'b, ni aj nojá tan ni noj na' kaj, bajká u tuse' ni léyo'b i bajká u kirintáno'nla k'a mach yibajtintikonla. Ni aj nojáro'b ke u tuse' ni léyo'b u patáno'b k'a u chinéno'b i u yire'ob si uts o mach uts ni léyo'b tan jinba ki noj na' kajla, ya' tusutáko'b t'o diputádujo'b i senadóro'b. Ni diputádujo'b jin bajká u yik'e' u júto'b por ni kájo'b tubá aj nojáro'b i u yákinde káda uxp'é jáp'op'.

T'o unpe demokrasia ka'án ti Méjiku, uts ni upéte jot'omo'b ta ni yiníko'b i xiktáko'b. K'a útik uts te' u yákinde káxune yuxé de aj nojá ka' diputádu ni kaj u top'kán mach unpe u xót'ema péru ká'inichi u k'e'nán u yaj kijíro'b. Jinba xót'ema u k'ába' xót'em ka'b ta ti úte jot'óm, mach upéte ka'ini u noáno'b, peru tamá ajnék jínchi u k'e'nán aj kijíro'b.

Ni yoko mandá tan jinba noj na' kaj Méjiku u yire' k'a tan upéte jinba ka'b ya'án tusuták 300 xót'ema de ka'b, i ta ajúnp'ejo'b u yákinde ni diputádujo'b ta ni noj na' kaj. Che'chi, ni yoko mandá tan ni na' kaj u yire', u yoko ire', jin u k'e'nan ni diputádujo'b tan na' kaj káinichi u k'e'nán u xót'ema ni ká'b.

¿Chuné ni xót'em ka'b ko yúte jot'om?

Unpe xót'em ka'b ko yute jot'óm jin a yákinde ta ti pukájtinte ni aj kijíro'b ta noj na'kaj o na' kaj, k'a ya'kintik ni ij o aj diputádujo'b i chinkák ke ajúntu ni diputádujo'b u yik'e' u júto'b por jínchi u k'e'nan de aj kijíro'b.

¿Chuné ni patán ko pukájtinte ka'b ta ti úte jot'óm?

Jin unpe patán ke u chen ni Institutu ta Noj na' kaj Ta ti úte jot'óm (INE), k'a u yire' kámbe xót'em ka'b yuxé ti úte jot'óm tan jinba na' kájo'b.

¿Chuxtubá u k'inilesínte?

K'a púkajtintiko'b uts upéte aj k'ijiro'b te' yuxéro'b t'i jot'ómo'b, k'a upétejo'b jínchi u k'e'náno'b tan upéte noj na' kaj, i chinkák ke káda ajúnp'e ni jot'óm ajnék uts.

¿Chuxtubá wárre u k'inilán k'a púkajtintik ni ka'b ta t'i úte jot'óm?

U yúte ni jínba pukóm k'a ni aj k'ijiro'b mach jínchi u k'e'nán ka' ajní. Cha'túxtu u pínkibán, ótrojo'b u chímóro'b i ótrojo'b u bixéro'b t'i kajté káchikida, jin u chen k'a ni xót'em ka'b ajnék t'o k'en o unlí'b aj k'ijiro'b tan chap'uxp'é jáp'op tupámí. Íxuk'a púru k'iní k'a utsús chinkák si jínchi u k'e'nán ni aj k'ijiro'b tan ni xót'em ka'b ko yúte jot'ómo'b.

¿Chuné u k'átinte ta t'i púkajtinte ni ka'b ko yúte jot'óm?

Te' u yúte ni jínba pukóm u chinkán k'a upéte ajnéko'b t'o jínchi u k'e'nán de aj k'ijiro'b, ke tamá ajnék ts'íkí ni kájo'b, ke ajnék u jut ka' unp'é bóno'b geometría, ke ajnék káchikida ko pásejo'b, che'chi chinkák ke mach púru ka'ini u yúte por ni bijiro'b i ajnék unte' ni kájo'b ke u yaj k'ijiro'b u chen t'áno'b t'i yokot'án k'a ajnéko'bchi te' u yúte ni jot'óm.

Tan jáp'op 2016 i 2017 ni INE yuxé u púkajtan ni ka'b tan jínba noj na' kaj i tan na' kájo'b t'i Baja Kalifornia Sur, kampeche, Kolima, Chiapas, kaj t'i Méjiku, Guanajuatu, Guerrero, Jalisco, Méjiku, Michoakán, Morelos, Nuevo León, Kerétaro, San Luis Potosí, Sonora, Tabasku y Yukatán.

Tan ajúnp'e na' kájo'b yuxé u woye'ubáro'b k'a ni INE u bisán ni ts'ib taj nojáro'b ko yire' káche'da yuxé t'i púkajtinte ni ka'b ko yúte jot'óm taj yokot'áno'b, aj ch'unikirbájo'b tan na' kaj, aj nojáro'b tan na' kaj i kaj, ni diputádujo'b tan na' kaj, ni aj nojáro'b ke yuxé u chéno'b ni jínba patán tan na' kaj i noj na' kaj i upéte aj k'ijiro'b.

Te' u yúte ni jínba ts'ib ko yire' káche'da u púkajtinte ni ka'b ta t'i úte jot'óm tan jínba kájo'b aj yokot'áno'b, ni INE yuxé u k'átben ni kájo'b i ch'ok kájo'b aj

yokot'áno'b ko yubíno'b káche'da yolbájo'b k'a kijik ni jínba pukóm ta tì úte jot'óm, che'chi kídá yuxé tì ajné u tìnxiná ni jínba xót'em ka'b.

¿Káxune yuxé tì ajnéro'b?

Yuxé tì ajnéro'b aj ch'unikirbájo'b, aj nojáro'b tan jínba na' kaj i kájo'b, ni diputádujo'b tan jínba na' kaj, ni aj nojaro'b tan noj na' kaj i na' kaj ke yuxé u chéno'b jínba patán, kájo'b i ch'ok kájo'b aj yokot'áno'b i upéte aj kijíro'b.

¿Ka'ora i káche'da u yúte ni k'itóm?

Najtiki yuxé u woye'ubáro'b t'o aj kijíro'b, yuxé tì ts'ajbínite ni kájo'b i ch'ok kájo'b aj yokot'áno'b ta upéte na' kájo'b. Ya'i yuxé tì t'rbínitejo'b káche'da yuxé tì úte ni patán te' u púkajtinte ka'b ta tì úte jot'óm ta kájo'b i bit kájo'b aj yokot'áno'b i ka'ini yuxé u yíre'ob si ka'ini yolbájo'b k'a útik jínba patán ko yíre' ni aj nojáro'b ke jínchi u patán.

Ji'pát ni aj nojáro'b taj yokot'áno'b yuxé u bisáno'b luke u p'álijó'b tì INE te' yuxé u woye'ubáro'b tan noj na' kaj i na' kaj. Te' a úti ni patán de k'itóm taj yokot'áno'b, ni INE yuxé u yírbén ni aj kijíro'b káche'da u pukajtíro'b ni xót'em ka'b ta tì úte jot'óm i tupámi ka'ínichi yuxé tì úte k'a chinkák káche'da yuxé tì kijó ni xót'em ka'b ta tì úte jot'óm tan noj na' kaj.

K'a útik uts ni k'itóm tan kájo'b i ch'ok kájo'b aj yokot'áno'b, ni INE yuxé tì lotinte t'o ni Institutu Ta noj na' kaj Ta ni yokot'áno'b (INALI), che'chi t'o ni komisión k'a ajnék uts ni Ch'ok kájo'b aj Yokot'áno'b (CDI).

¿Káxune yuxé tì ajnéro'b tan jínba k'itóm?

Ni kájo'b i ch'ok kájo'b aj yokot'áno'b t'o aj nojáro'b ke u yik'e' u júto'b por unéro'b.

¡k'átin! T'o upéte kinéla Mejiku u k'e'nán, ¡la' yidá!